

Skript

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Artikel: Denken met dieren: interview met Robert Darnton

Auteur: Joost Oosterhuis

Verschenen in *Skript Historisch Tijdschrift*, jaargang 45.3, 42-48.

© 2023 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift is een wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

INTERVIEW

Denken met dieren: interview met Robert Darnton

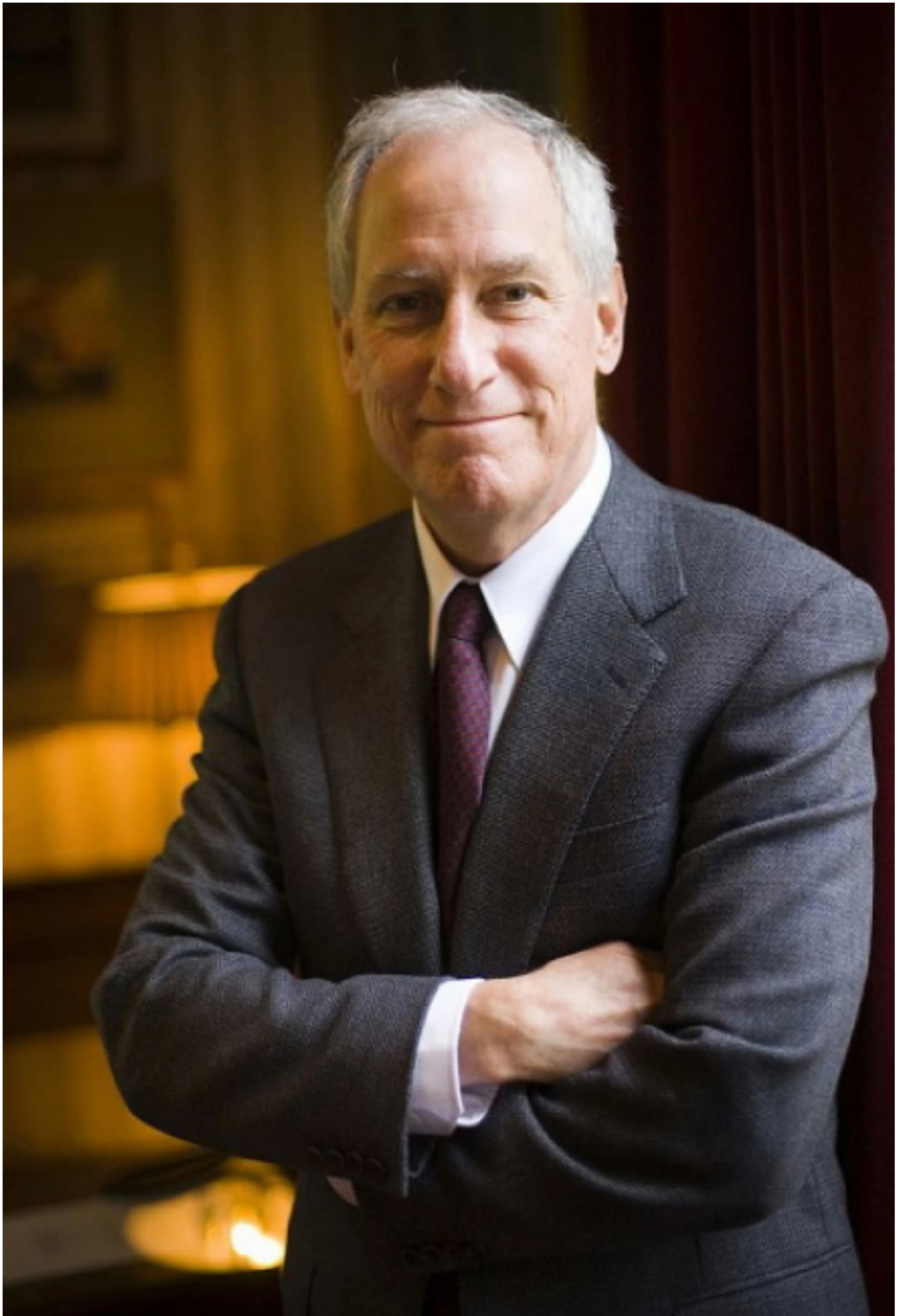
Joost Oosterhuis

Robert Darnton, emeritus hoogleraar aan Princeton University en voormalig directeur van Harvard University Library, is gespecialiseerd in de geschiedenis van de boek- en drukcultuur van het achttiende-eeuwse Frankrijk. In 1984 verscheen zijn bestseller *The Great Cat Massacre* van zijn hand. Hierin reconstrueert Darnton, aan de hand van antropologische methodes en achttiende-eeuwse folklore en archiefbronnen, de belevingswereld van het achttiende-eeuwse Frankrijk. In aanloop naar het themanummer over dierengeschiedenis interviewde *Skript* hem over de eerste twee essays uit dit boek, waarin dierensymboliek een grote rol speelt. Het eerste essay gaat over hoe de sprookjes van vroegmoderne Franse boeren een reflectie waren van hun dagelijks leven. Het tweede – en tevens beroemdste – focust op een groep Franse drukkers die via een carnavaleske kattenslachting symbolisch wraak namen op de baas van de drukkerij.

Wat dreef u om de geschiedenis van deze Franse boeren en drukkers te onderzoeken?

“Eigenlijk was het nooit mijn bedoeling om het boek te schrijven zoals het uiteindelijk verschenen is. Ik ontwikkelde een belangstelling voor volksverhalen en antropologie in die tijd. Ik ben dus een van die historici die sociale wetenschappen probeert toe te passen op de geschiedschrijving, maar ik had ook kleine kinderen en elke avond vertelde ik hen verhalen of las ik hen *Mother Goose* voor. *Mother Goose* ken je misschien niet in Nederland, maar iedereen in de Engelstalige wereld kent rijmpjes voor kin-

deren over Humpty Dumpty, en dergelijke. En ik werkte in een prachtig archief in Neuchâtel in Zwitserland, met 50.000 brieven van allerlei mensen die iets met boeken te maken hadden, inclusief arbeiders. De brieven van arbeiders waren vooral interessant, omdat historici maar heel weinig bronmateriaal hadden van echte werkende mensen, ambachtslieden, van tweehonderd tot driehonderd jaar geleden. Deze brieven gingen over hun zware werkomstandigheden, maar ook over het hebben van plezier, trucjes uithalen bij de baas, meer geld verdienen, een andere stad vinden waar de meisjes mooier waren, en ga zo door maar. Ik was dus

Robert Darton. Bron: Justin Ide. Harvard University News Office

een soort vertrouwdheid aan het ontwikkelen met de wereld van de drukkers. Ik kwam de buitengewone autobiografie van Nicolas Contat tegen, dat het verhaal vertelt van het kattenbloedbad. Op het moment dat ik het las, gaf ik een seminar op Princeton over geschiedenis en antropologie. Ik gaf het samen met Clifford Geertz. Hij is in 2006 overleden, maar hij was een van de allergrootste antropologen ter wereld. We gaven twintig jaar lang, met enkele tussenpozen, dit vak. Hij zat aan de ene tafel, ik aan de andere, en er zaten ongeveer vijftien studenten tussen ons in. In de loop der jaren bouwde ik dus een vertrouwdheid op met antropologie, en specifiek, met de wereld van drukkers. En zo kwam dit alles samen in het boek, dat natuurlijk niet alleen een boek is over ambachtslieden en drukkerijen. Het gaat over het hele wereldbeeld, de culturele belevingswereld van het Franse volk in de achttiende eeuw. Maar het perspectief is antropologisch.”

In het boek betoogt u dat historici veel baat zouden kunnen hebben bij het toepassen van antropologische technieken bij het bestuderen van geschiedenis. Dit omvat het bestuderen en proberen te begrijpen van symbolen in een andere cultuur. Hoe belangrijk zijn dieren als symbolen?

“Dieren zijn prachtige symbolen. Voor zover we weten, hebben mensen ze altijd gebruikt. Mediëvisten hebben in hun onderzoek naar de Middeleeuwen allerlei voorbeelden ontdekt waarin dieren, waaronder katten, worden gebruikt om duivelskunsten, het kwaad, satanisch gedrag en hekserij te symboliseren. Dus ja, mensen hebben dieren altijd symbolisch gebruikt en het is een zeer rijke bron van informatie. In feite zijn er verzamelingen van spreekwoorden waarin dieren voorkomen. In het Frans zeg je: *La nuit, tous chats sont gris* (‘s nachts zijn alle katten grijs). Het is een veelgebruikte uitdruk-

king. Ook heb je *Je ne vends pas le chat en poche* (ik verkoop niets met een kat op zak). Het klinkt vreemd in het Engels, maar de Fransen gebruiken met name katten graag in spreekwoorden en als symbool voor hekserij en vele andere dingen, waaronder overspel en seksualiteit. Dieren zijn dus geweldig voor symboliek, vooral omdat ze de hele tijd met mensen omgaan.”

In de inleiding van uw boek stelt u het doel om de manier van denken in het Frankrijk van de achttiende eeuw te onderzoeken. Welke rol speelden dieren symbolisch in de hoofden van de Franse bevolking van de achttiende eeuw?

“Het is moeilijk om te generaliseren. Katten speelden als symbolen een belangrijke rol in spreekwoorden, zelfs in de architectuurgeschiedenis, omdat mensen levende katten in de muren van nieuwe gebouwen stopten om deze plekken te beschermen. Katten waren in dit opzicht verbonden met huiselijkheid. Hoe zat het met andere dieren? Natuurlijk zie je in de folklore en zelfs in de literatuur voortdurend verwijzingen naar dieren. Denk aan *La Fontaine*. Al zijn fabels gaan over vossen en allerlei andere soorten dieren. Dieren lenen zich voor spreekwoordelijke uitdrukkingen en voor literatuur. Ook kunnen mensen hen menselijke eigenschappen toedichten en het op die manier grappig laten lijken. Er is net genoeg afstand tussen het dier en de mens om de dieren thema’s te laten verbeelden die je mensen niet rechtstreeks zou kunnen laten behandelen zonder iemand te beledigen of een soort aanstoot te geven. Dus ja, ik bedoel, dieren zijn overal. Vóór de moderne tijd werkten mensen op het land, zoals herders, en waren ze omringd door dieren.. Ik denk dat jij als Nederlander bij het begrip dier als eerst aan een vis zou denken, de Nederlanders zijn voortdurend omringd door vissen. In een wereld waarin je omringd bent door di-

erlijk leven is het dus heel logisch om te proberen dat leven te gebruiken om gedachten te ontwikkelen. Zoals Claude Lévi-Strauss, de antropoloog, stelde: gewone mensen denken normaal gesproken niet met abstracties, ze denken met concrete dingen. Hij zei letterlijk: ‘choses bien à penser’ (dingen om goed mee te denken). Je denkt met dingen door relaties tussen dingen te leggen en dat is wat mensen over de hele wereld doen en wat antropologen bestuderen. Nu is er één punt dat waarschijnlijk reflectie verdient: dat sommige dieren buiten de huiselijke sfeer vallen. Ze leven buiten het huishouden, in de natuur, op landbouwgrond en dergelijke. Maar andere dieren leven binnen het huishouden en dwalen af en toe buiten rond. Dus als ze naar buiten gaan, gaan ze van de ene categorie, het huiselijke, naar een andere, het buitenleven of de natuur. Antropologen hebben ontdekt dat deze ambiguïteit van dieren die van de ene categorie naar de andere gaan, ze gevaarlijk of krachtig maakt, en daarom goed om taboes mee uit te drukken. In het Engels is het bijvoorbeeld een sterke belediging als je ‘son of a bitch’ zegt. Maar als je zegt ‘son of a cow’ betekent het niets. Dus hoe komt het dat een teef de kracht heeft om een sterke emotie op te wekken en een koe niet? Volgens Edmund Leach, een van de antropologen die dit bestudeert, is het antwoord dat de teef, de hond, zich beweegt tussen categorieën, het huiselijke en het buitenhuiselijke. Het punt is dat dieren niet alleen op zichzelf interessant zijn voor mensen, maar ook in bepaalde contexten, zoals wanneer ze je van de ene conceptuele ruimte naar de andere brengen of tussen de twee in bewegen.”

Als een dier van de ene categorie naar de andere categorie kan gaan, kunnen mensen het als gevaarlijk beschouwen. Geldt dit ook voor de kat, wat een huiselijk dier is, maar ook buitenshuis kan gaan jagen in

het wild, in het dorp of in de stad?

“Ja, precies. Ik bedoel, een ander voorbeeld is de kasuaris. Misschien heb je nog nooit van kasuariïen gehoord, maar het is een belangrijke struisvogelachtige vogel in Nieuw-Guinea. Antropologen hebben bestudeerd hoe de kasuaris figureert in rituelen bij de zogenaamde primitieve volken in Nieuw-Guinea. De kasuaris staat absoluut centraal in hun manier van denken, je zou kunnen zeggen zoals katten dat voor ons zijn. Er zijn dus veel monografische veldstudies verricht door antropologen waarin dieren centraal staan, bepaalde soorten dieren die een bijzondere kracht hebben in andere culturen.”

In het tweede essay, *The Workers Revolt*, gebruikten arbeiders in drukkerijen rituele verhalen en dierensymboliek om wraak te nemen op hun meesters. Is er een verband tussen de manier waarop arbeiders hun dierenritueel als wapen inzetten en de manier waarop Franse boeren reflecteerden op hun zware leven door verhalen te vertellen waarin dieren voorkwamen?

“Ik heb het boek geschreven zonder expliciete verbanden te leggen tussen de hoofdstukken, omdat ik wilde dat de lezer hier zelf over zou nadenken en zelf de verbanden zou leggen. Er is geen verhaal dat door het hele boek loopt. Het idee is om de betekenis in elk voorbeeld naar boven te halen en dat te doen op een manier die cumulatief is. Zo ervaart de lezer, die het hele boek doorloopt, verschillende mentale werelden. Het boek heeft een soort logica omdat het begint met folklore, de verhalen vertelt door boeren die bij iedereen bekend waren, waaronder bij mensen van de middenklasse. Het tweede hoofdstuk gaat over arbeiders, handwerkslieden, en dan komen we in de wereld van de middenklasse. Het derde hoofdstuk beschrijft ceremoniële processies waarin je de middenklasse en de hogere klassen handelingen ziet verrichten die hun sym-

bolische status uitdrukken. Daarna gaan we naar de wereld van de Verlichting, intellectuelen, waarin de politie schrijvers in de gaten probeert te houden. Er zit dus een progressie in het boek, want de voorbeelden beginnen algemeen en dan schuiven ze omhoog in de sociale orde en worden ze veel specifiek. Het verband tussen het eerste hoofdstuk en het tweede gaat natuurlijk over dieren, omdat de folklore van boeren vaak over dieren gaan. De beroemdste is misschien wel de Gelaarsde Kat: een kat die zijn meester helpt als een soort bediende, maar ook over slimme krachten beschikt waarmee hij dingen kan manipuleren. Het is dus een bedriegersverhaal. Er is een heel genre folklore over bedriegers. In dat opzicht ga ik in tegen psychoanalytici, vooral Bruno Bettelheim, door te stellen dat symboliek van de sprookjes niet Freudiaans is. Het gaat namelijk over de alledaagse wereld van arme mensen die op het land werkten. Volgens Bruno Bettelheim zou het verhaal van Roodkapje symbool staan voor een Oedipusrelatie tussen een meisje en haar vader (de wolf), die wordt verbroken door de jager. Darnton bekritiseert Bettelheim en andere psychoanalytici dat ze geen aandacht hadden voor de geschiedenis van het sprookje, waarin veel elementen door de tijd heen zijn toegevoegd of veranderd. Zo wordt in oude Franse versies Roodkapje door de wolf opgegeten en komt er geen jager om haar te redden. Het gaat over honger. Het gaat over gevaar. Het gaat over de behoefte van kleine mensen om zich te verdedigen tegen grote mensen. Wat is je verdediging? Nou, bedrog of je verschuilen, het systeem gebruiken om jezelf zo goed mogelijk te beschermen. Het is lastig, maar toch zijn er middelen om actief jezelf mee te beschermen. Ik zeg dus dat de folklore eigenlijk een soort kaart van de werkelijkheid is, die mensen vertelt dat dit een zware wereld is. Een wereld van honger, gevaar en uitbuiting. Wat je moet doen is je verstand gebruik-

en om jezelf te verdedigen. Dat is wat de Gelaarsde Kat doet. Het is wat Jaap van Jaap en de bonenstaak doet. Het is wat Roodkapje niet deed en dus werd ze opgegeten door de wolf – behalve in sommige volksverhalen, waarin ze ontsnapt. En hoe ontsnapt ze? Door een trucje, waarbij ze zegt dat ze naar buiten moet om te plassen, waarna de wolf een touw aan haar vastmaakt waarmee ze uit het raam ontsnapt.

Welnu, dat is wat er gebeurt in hoofdstuk twee, waarin de arbeiders, die lijden onder honger en zware omstandigheden, hun meester misleiden. Ze misleiden hem niet genoeg om de drukkerswinkel over te nemen, maar ze vernederen hem symbolisch. Dus de manier waarop de katten worden gedood, terecht en ceremonieel opgehangen, is een manier om te protesteren tegen hun omstandigheden. Het is ook, zoals ik beschrijf in het boek, een symbolische verkrachting van de vrouw van de meester. Het beschuldigt haar van ontrouw en hekserij. Het is ook een actie gericht tegen het huishouden in het algemeen, want dat is waar katten voor stonden. Het zegt meerdere dingen tegelijk. Dat is nog een les van antropologen. Victor Turner benadrukt dit. Hij zegt: verwacht geen exact verband tussen het symbool en de betekenis. Symbolen zijn flexibel en meerstemmig, en zo kan een kat drie of vier dingen tegelijk symboliseren, zoals hekserij, seksualiteit en huiselijkheid. Dat is dus het soort verband dat ik probeer te leggen tussen het eerste hoofdstuk en het tweede.”

U legt uit dat katten veel verschillende betekenissen hadden in het vroegmoderne Europa in het algemeen, en het vroegmoderne Frankrijk in het bijzonder, waaronder connotaties van hekserij, vrouwelijke seksualiteit, de band met een meester of meesteres des huizes, overspel en sluwheid. Hoe is het

mogelijk dat zo'n klein dier zo'n verzameling van betekenissen had?

"Mensen zijn dieren die betekenissen zelf creëren. Het creëren van een betekenis staat centraal in ons leven. We kunnen betekenis geven aan allerlei dingen, zowel objecten als dieren. Dus ik denk niet dat het verrassend is dat de katten objecten waren waaraan een bepaalde betekenis werd gegeven door de arbeiders. Het lijkt heel natuurlijk dat ze zich aan de katten vergrepen. Ze hadden misschien ook honden of andere dingen kunnen gebruiken om zich uit te drukken, maar het resultaat is ons bekend. Ik bedoel, het resultaat is in dit buitengewone document opgeschreven door één van de arbeiders. Hoe de arbeiders symbolisch katten opvatten was wonderbaarlijk. Wat ik wil benadrukken is de manier waarop ze dat deden. Niet zozeer door het gebruik van woorden, maar door het gebruik van gebaren, het organiseren van een schijnproces, een carnaval, een soort voorstelling van geweld. Dat is de manier waarop ze te werk gingen. En later ook, volgens hun jargon, want verschillende drukkerijhandboeken hebben lange lijsten met jargonwoorden die door de arbeiders werden gebruikt, is een van de sleutelwoorden *copie*. Een kopie, zoals in een kopie die je gebruikt als je letters zet. Ze gebruiken gebaren en mimiek om de afslachting van de katten na te bootsen. Later, als er geen katten meer zijn, spelen ze het gewoon na in de drukkerij. Ik denk dat het heel belangrijk is om in gedachten te houden hoe mensen betekenis communiceerden door gebaren, door te acteren, maar ook door woorden."

Tijdens het grote kattenbloedbad gebruikten de arbeiders van de drukkerij de verschillende symbolische betekenissen van een kat om wraak te nemen op hun meester en meesteres. Dit deden ze vanwege hun slechte behandeling en leefom-

standigheden. De arbeiders lijken de verschillende symbolische betekenissen van een kat beter te begrijpen dan hun meester. Kan dit begrepen worden als een uiting van de verschillende symbolische waarde van katten in de lagere versus de hogere klassen, waar u eerder al een beetje op zinspeelde?

"Het belangrijkste verschil is denk ik dat in het verhaal, zoals verteld door Nicolas Contat, de vrouw des huizes, *la bourgeoise*, haar kat, *la Grise*, als huisdier behandelt. Ze ziet hem dus helemaal niet als een wild dier of als een soort kater die 's nachts schreeuwend op de daken zat. Ze ziet hem als een lief huiselijk ding. Ze houdt hem op schoot, aait hem, geeft hem goed te eten, behandelt hem bijna als een mens. Haar houding is dus totaal anders dan die van de arbeiders. Katten worden gebruikt om dat verschil te illustreren. Ze bewonen een ander mentaal universum voor de bourgeoisie dan in de mentaliteit van de arbeiders. Ik bedoel, wij zien katten nu als huisdieren, maar het idee van een huisdier was vrij nieuw en vreemd voor de werklieden. Er zijn andere vergelijkbare voorbeelden. Bloemen, bijvoorbeeld. Nederlanders houden van bloemen, dat is me welbekend, maar het idee van een bloem gaat terug tot de Middeleeuwen. Vóór de Middeleeuwen was er geen onderscheid tussen onkruid en bloemen. Er bloeide gewoon van alles op de velden en pas later begonnen mensen bepaalde soorten onkruid als bloemen te zien. Ze gingen ze toen verzamelen en behandelen als objecten van schoonheid."

In uw eerste en vooral in uw tweede essay speelt de symboliek van dieren een belangrijke rol bij het interpreteren van de tekst en de mentaliteitsgeschiedenis van het Frankrijk van de achttiende eeuw. Wat is het potentieel voor verder onderzoek naar de betekenis van dieren in de mentaliteitsgeschiedenis

van andere historische culturen?

“Ik denk dat het potentieel enorm is. Het probleem is natuurlijk in het bronmateriaal. We kunnen dus wel alert zijn op dierensymboliek, maar we moeten vooral voldoende bronmateriaal verzamelen waarin de symboliek daadwerkelijk gebruikt wordt. Dat is vergelijkbaar met wat antropologen doen als ze het veld ingaan en iets als een schubdier of een kasuaris centraal zien staan in de rituelen van de mensen. Dus ja, ik denk dat er een enorm potentieel is om de symbolische wereld van mensen te begrijpen door beter te kijken naar de manier waarop ze dieren behandelen. Welke bronnen zijn er? Ik heb gebruik gemaakt van folklore, een uitzonderlijke autobiografie van een arbeider. Ook had ik veel informatie over de gebruiken in een drukkerij. Ik heb ze samengevoegd om een betoog te maken. Dus ik denk dat ander onderzoek ook verschillende soorten materiaal zou moeten samenvoegen. Het vinden van bronmateriaal is echter het probleem. Ik denk ook dat we niet te snel moeten denken dat we een goede interpretatie hebben. We moeten het testen, uitproberen in verschillende omgevingen en ervoor zorgen dat we veel specificiteit hebben om de interpretatie sterker te maken. Dat klinkt erg abstract, maar volgens mij moet je in de primaire bronnen duiken. Ik ben een groot voorstander van archiefgeschiedenis, zodat je de betekenis kunt achterhalen zoals die tweehonderd of driehonderd jaar geleden daadwerkelijk bestond.”